

ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 101, Şubat 2020, s. 259-274

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.40047>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

7.12.2019

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29.02.2020

Dr. Mehmet Bora SANYÜREK

Munzur Üniversitesi, Tunceli MYO

sanyurekbora@hotmail.com

IRAK KUZEYİNİN VE IRAK KÜRTLERİNİN SOSYOPOLİTİK DURUMU¹

Öz

Irak kuzeyi, 1926'da imzalanan Ankara Antlaşması ile Irak'a bırakılmıştır. Bu tarihe kadar Musul Vilayeti olarak Osmanlı toprağı olan bu coğrafya, günümüzde, Musul, Kerkük, Erbil, Süleymaniye ve Dohuk şehirlerini içine almaktadır. Irak kuzeyi etnik ve dini açıdan birçok unsuru kapsamakta olup, bölgede çoğunlukla Araplar, Kürtler ve Türkmenler yaşamaktadır. Bölgede yaşayan Kürtler, 2003'ten sonra kabul edilen yeni Irak Anayasası'na göre, Erbil, Dohuk, Süleymaniye'yi içine alan özerk bir yönetim kurmuşlardır. Irak Kürtleri çoğunlukla bu şehirlerde yaşarken, Musul, Kerkük, Diyala gibi şehirlerde de önemli miktarda Kürt nüfusu bulunmaktadır. Irak Kürtleri, çok sayıda aşireti bünyesinde barındıran feodal bir toplum yapısı özelliğı gösterirken, Süleymaniye bölgesinde yaygın olarak Sorani, Erbil ve Dohuk bölgelerinde ise Kırmançı lehçeleri konuşulmaktadır. Ayrıca Irak Kürtleri çoğunlukla Sünni mezhebine bağlı olup, Kadiri ve Nakşibendi tarikatları yaygınlık göstermektedir. Son yıllarda devletleşmeye yönelik önemli adımlar atan Irak Kürtlerinin, ekonomik, siyasi ve diplomatik nedenlerle bu amacına ulaşmasının pek mümkün görülmediğı değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Irak, Kürt, KDP, KYB, IKYY

¹ Bu çalışma, Atılım Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde hazırlanan, "Irak Kuzeyindeki Enerji Kaynaklarının Kürt Devlet Oluşumuna Etkisi" konulu yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

SOCIOPOLITIC STATE OF NORTHERN IRAQ AND IRAQI KURDS

Abstract

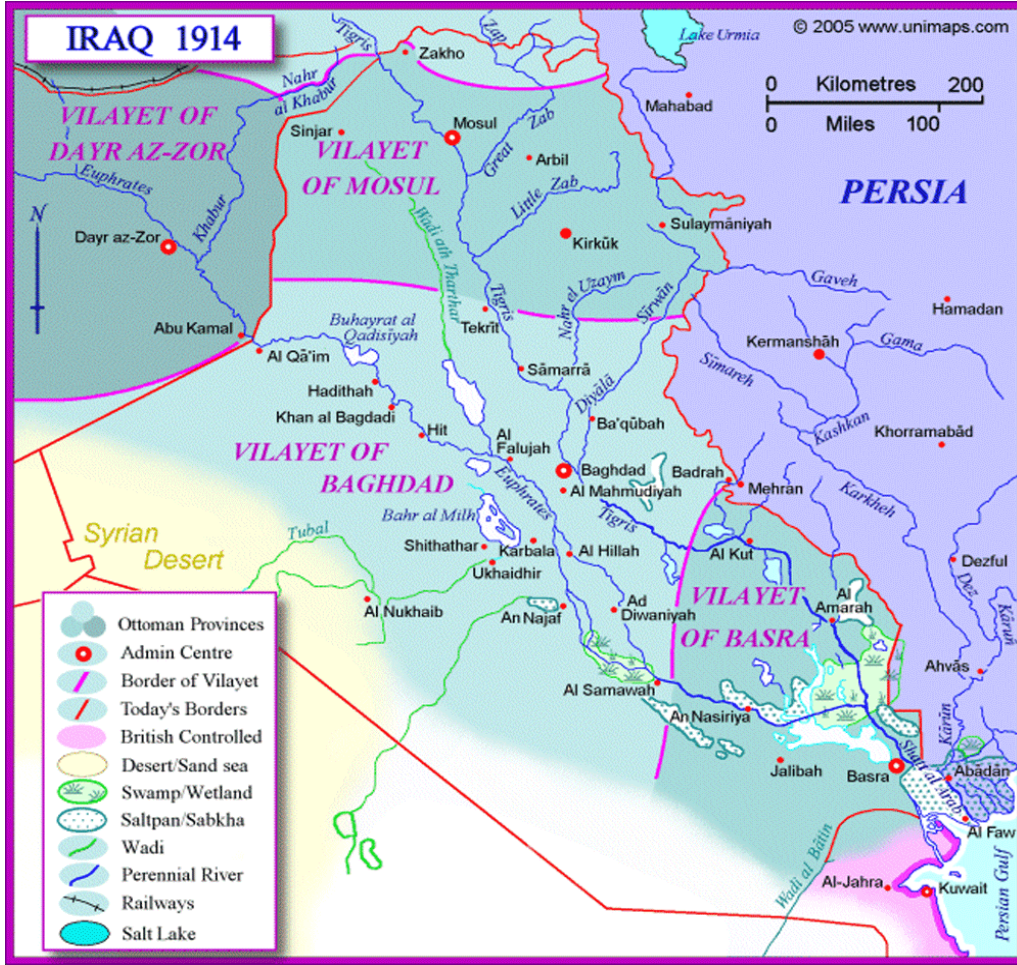
The northern Iraq was left to Iraq with the Ankara treaty signed in 1926. This geography, which was the Ottoman territory as the Mosul Province until this date, Today, Mosul, Kirkuk, Erbil, Sulaymaniyah and Dohuk includes cities. The northern Iraq includes many ethnic and religious elements, mostly Arabs, Kurds and Turkmens live in the region. According to the new Iraq constitution adopted after 2003, Kurds living in the region established an autonomous administration including Erbil, Dohuk and Sulaymaniyah. While Iraqi Kurds mostly live in these cities, Mosul, Kirkuk and Diyala also have significant Kurdish population. Iraqi Kurds have the characteristics of a feudal social structure that includes many tribes. In Sulaimaniyah region, Sorani, Arbil and Dohuk regions are widely spoken in Kirmanci dialects. In addition, the Iraqi Kurds mostly belong to the Sunni sect and the Kadiri and Naqshbandi sects are widespread. It is considered that Iraqi Kurds, who have taken important steps towards nationalization in recent years, are unlikely to achieve this goal for economic, political and diplomatic reasons.

Keywords: Iraq, Kurd, PDK, PUK, KRG

1. Irak kuzeyi Kavramı

Bugünkü Irak, Osmanlı Devleti sınırları içerisindeyken, güneyde Basra, orta kesimlerde Bağdat, kuzeyde ise Musul vilayetleri olmak üzere 3 ayrı vilayet şeklinde yönetilmiştir. (Bkz.

Harita-1)

Harita-1: Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Irak Coğrafyası²

Söz konusu vilayetlerden Bağdat ile Basra, tarih boyunca Irak; Musul bölgesi ise El-Cezire adları ile bilinmektedir. Irak ve El-Cezire bölgeleri, birbirlerinden farklı tarihi, coğrafi ve etnik özellikler göstermelerine karşın, I. Dünya Savaşı'nın sonunda İngiliz siyasetine uygun olarak, Irak adı altında birleştirilmiştir.³ Bu şekilde, Türkmen, Kürt, Hıristiyan, Yahudi, Sünni ve Şii Arap gibi birbirinden çok farklı toplulukları barındıran Musul, Bağdat ve Basra eyaletlerinin birleştirilmesi ile Irak Devleti oluşturulmuştur.⁴ Ayrıca Osmanlı Devleti döneminde bu bölgeye, yönetim merkezine (İstanbul'a) uzak olduğu için "Irak" denildiği yönünde de rivayetler mevcuttur.

Irak kuzeyinin tarihi sınırları; "Musul ve Şehrizer'u oluşturan bölgenin sınırları güneyden; Hadise ve Remadi'den ve bir diğer görüşe göre Tikrit'ten başlayarak kuzeyde Zaho ve bazen Cizre'ye, doğudan Ravenduz ve Köysancak, batıdan Zor kazasına kadar uzanan alan"⁵ olarak

²http://4.bp.blogspot.com/_yCnIK3xg848/TU9vC_J47_I/AAAAAAAAALA/hV2gGN_LV14/s1600/1914-Iraq.gif (Erişim Tarihi: 05.08.2012)

³ Saatçi, Suphi, (1996), Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul, s.19.

⁴ Özcan, Mesut, (2003), Sorunlu Miras Irak, Küre Yayınları, İstanbul, s.7.

⁵ Marufoğlu, Sinan, (1998), Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, (1.Basım), Eren Yayıncılık, İstanbul, s.29.

ifade edilmektedir. Bu alan Osmanlı Devleti'nde Musul eyaletinin sınırları içerisinde kalmaktadır.

Başka bir tanımlamaya göre Irak kuzeyi: 1970 yılında, Irak yönetiminin Kürtlerle yapmış olduğu özerklik antlaşması neticesinde, Süleymaniye, Erbil ve Dohuk illerini kapsayan bölgedir. Bu tanımlamadaki Irak kuzeyi; Soran (Süleymaniye) ve Behdinan (Erbil, Dohuk) bölgesi olarak ikiye ayrılır. Bu iki bölgeyi ayıran büyük Zap suyunun doğusu Soran, batısı ise Behdinan bölgesidir.⁶ Söz konusu bölge; kuzeyde Türkiye, doğu ve kuzey doğusunda İran, batısında Suriye sınırı olan, Irak yüzölçümünün yaklaşık %18'ine karşılık gelen 80 bin km²'lik bir alanı kapsamaktadır.⁷

Irak kuzeyi olarak tanımlanan bölgede, ABD'nin, 2003 yılında Irak'ı işgal etmesi sonrasında, Irak Anayasası'nda belirtildiği şekliyle Kürdistan Bölgesel Yönetimi (Kürdistan Regional Government / KRG) kurulmuştur. Ancak Türkiye, duyduğu güvenlik ve siyasi kaygıları nedeniyle, söz konusu oluşumu, başlangıçta Irak Kuzeyi Bölgesel Yönetimi (IKBY), daha sonrasında ise Irak Kuzeyi Yerel Yönetimi (IKYY) olarak isimlendirmiştir. Türkiye'nin "Kürdistan" terimine olan hassasiyetini eleştiren bazı kaynaklarda; "Kürdistan teriminin ilk kez Selçuklu Prensi Sencer tarafından kullanıldığı, bu adla bir eyalet kurulduğu, o günkü Kürdistan'ın bugünkü İran'da bulunan Kürt bölgesi olduğu, ayrıca Osmanlı Devleti'nde de Kürt tımar sistemini ifade eden bir Kürdistan eyaletinin bulunduğu" iddia edilmektedir.⁸

Türk resmi makamları, ulusal hassasiyetler nedeniyle, "Kürdistan" teriminden rahatsızlık duymakla birlikte, "Kuzey Irak" ifadesi yerine "Irak kuzeyi" ifadesini kullanmaktadır. Diğer taraftan Misak-ı Milli sınırları içerisinde bulunan, ancak Cumhuriyetin ilk yıllarındaki siyasi, ekonomik ve askeri yetersizlikler nedeniyle, Türkiye sınırlarına dâhil edilemeyen bu coğrafya için, genel olarak "Irak kuzeyi" tabiri kullanılmaktadır.

2. Irak kuzeyinin Coğrafi, Ekonomik ve Demografik Durumu

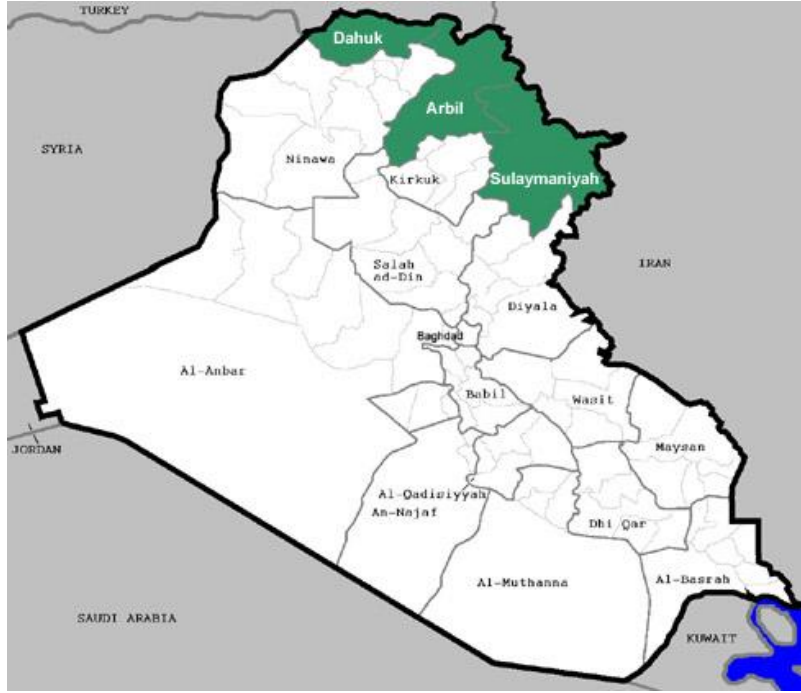
2.1. Coğrafi Durum

Irak kuzeyi, Dohuk, Erbil ve Süleymaniye şehirlerini kapsamaktadır. (Bkz. Harita-2) Ancak Irak kuzeyi Yerel Yönetimi'nde hâkimiyeti elinde bulunduran unsurlar, uzun yıllardır, Kerük ilinin tamamı ile Musul, Selahaddin ve Diyala illerinin bazı ilçelerini de sınırları içine katma arayışı içerisindeyler. (Bkz. Harita-3)

⁶ Balbay, Mustafa, (2004), Irak Bataklığında Türkmen-Amerikan İlişkileri, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, İstanbul, s.113.

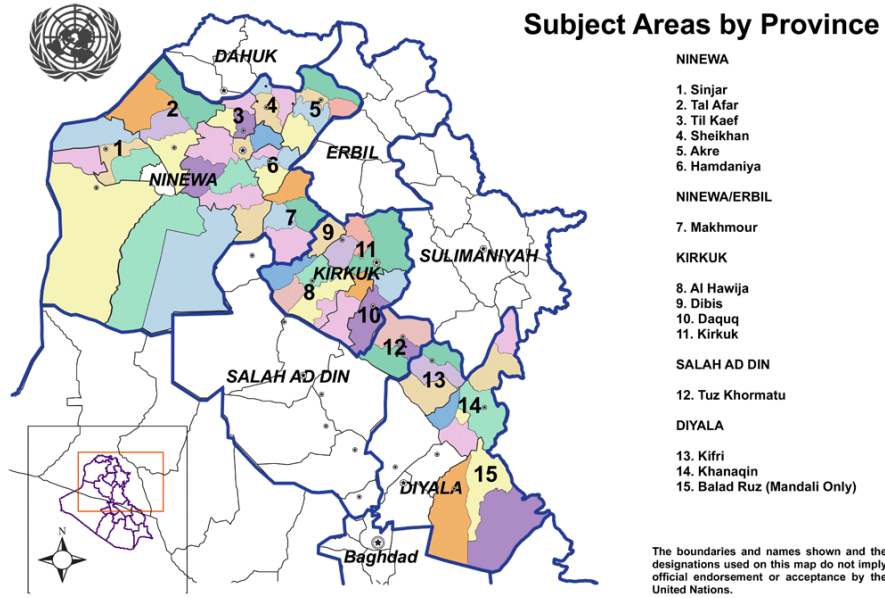
⁷ Balbay, 2004, s.102.

⁸ Nikitin, Bazin, (1976), Kürtler (1. Cilt), (1.Basım), Özgürlük Yolu Yayınları, İstanbul, s.56.

Harita-2: Irak Kuzeyinde Yer Alan Şehirler⁹

Irak kuzeyi 80 bin km²'lik bir alanı kapsamakta olup, bölgenin kuzeyini, 305 km uzunluğundaki Türkiye-Irak sınırının tamamı, doğusunu ise, Irak-İran sınırının yaklaşık 470 km uzunluğundaki bölümü sınırlamaktadır.¹⁰

Harita-3: Irak Kuzeyinde İhtilafı Alanlar¹¹

⁹<http://3.bp.blogspot.com/X5qUjG3B9mU/TfU6GpOX8PI/AAAAAAAAAYc/YCNKygDaAQM/s1600/Iraq-Kurdistan-map.jpg> (Erişim Tarihi: 05.08.2012)

¹⁰ Özdağ, Ümit, (1999), Türkiye, Kuzey Irak ve PKK (Bir Gayri Nizami Savaşın Anatomisi), ASAM Yayınları, Ankara, s.16.

Irak kuzeyini yeryüzü şekilleri bakımından yüksek ve alçak dağlık alanlar olmak üzere iki bölgeye ayırmak mümkündür. Yüksek dağlık alanlar İran, Irak ve Türkiye sınırını oluşturan yüksek dağlardan meydana gelmektedir. Bu bölgede dağların ortalama yükseltisi 2100-3600 metre arasında değişmektedir. Alçak dağlık alanlar ise; yüksek dağlık alanlardan sonra gelen, kuzeyden güneye doğru uzanan alanları oluşturmaktadır. Ayrıca alçak dağlık alanlardan da güneye doğru ilerledikçe, Dicle nehrine doğru Hamrin, Dibeke, Erbil ovaları yer almaktadır.¹²

2.2. Ekonomik Durum

Bölgede yeterli kalifiye işgücü ve sermaye birikimi ile ticaret kültürü bulunmamasından dolayı, güçlü bir ekonomik yapı kurulamamıştır. Bölgenin dağlık coğrafi yapısı nedeniyle de tarımsal faaliyetler sınırlı kalmaktadır.

Zirai alanların sınırlı olmasının yanı sıra, Saddam Hüseyin döneminde tarımla geçinen köylü nüfusun, ordugâh denen şehirlerde iskân edilmesiyle, tarımsal üretim iyice düşmüştür. Bu uygulamayı gerçekleştiren Saddam Hüseyin'in, muhtemel Kürt isyanlarında, isyancıların beslenme sorunları yaşayarak dirençlerini kırmayı hedeflediği söylenebilecektir.

ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgal etmesiyle, Irak kuzeyinin ekonomisi normalleşmeye başlamıştır. Özellikle Erbil ve Süleymaniye'de açılan üniversitelerle, işgücü ihtiyacı duyulan alanlarda öğrenci yetiştirilmeye başlanmış, diğer taraftan yabancı sermayeyi teşvik edici yasal düzenlemeler yapılarak uluslararası şirketlerin bölgede yatırım yapmaları sağlanmıştır.

İKYY'nin gelirleri arasında Türkiye'ye açılan Habur (Halil İbrahim) Sınır Kapısı ile İran'a açılan Hacı Umran Sınır Kapısı'ndan elde edilen gümrük vergileri önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca Irak Merkezi Yönetimi'nin yıllık bütçesinin %17'si İKYY'ye aktarılmaktadır. Söz konusu gelirin 2011 yılı rakamlarına göre 7 milyar Dolar civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Tüm Irak'ta olduğu gibi, Irak kuzeyinde de zengin petrol ve doğalgaz yataklarının bulunduğu bilinmektedir. Irak Parlamentosunca halen kabul edilmiş bir Hidro-Karbon Kanunu bulunmamasına rağmen, İKYY 2007 yılında çıkardığı Petrol ve Gaz Kanunu uyarınca, uluslararası enerji şirketleriyle çok sayıda arama ve üretim anlaşması imzalamıştır.

Irak kuzeyinde, petrol ve doğalgazın yanı sıra; Dohuk-Zaho arasında zengin kömür yatakları, Erbil-Dohuk arasında kalan bölge ile Süleymaniye-Halepçe civarında uranyum yatakları bulunmaktadır. Ayrıca Dohuk ve Süleymaniye'de demir, bakır, mermer ve kömür, Suriye sınırında kükürt yatakları, Musul yakınlarında ise sülfür rezervi bulunmaktadır.¹³

2.3. Demografik Durum

Irak kuzeyinin, demografik durumu ve dağılımı ile ilgili net bilgi bulunmamakla birlikte, yapılan çalışmalar, eski nüfus kayıtları ve geçmiş dönemlerde yapılan sayımlara dayandırılarak hesaplanmaktadır. İsmet Paşa (İnönü), Lozan Barış Konferansı'nda, bölge nüfusu ve etnik dağılıma ilişkin olarak; Musul Vilayeti'nde yerleşik nüfusun %80'inin Türk ve Kürt olduğunu, buna göre 503.000 olarak tahmin edilen nüfusun, 263.380'inin Kürt, 146.960'ının Türk, 43.210'unun Arap, 18.000'inin Yezidi, 31.000'inin gayrimüslim olduğunu ileri sürmüştür.¹⁴

¹¹<http://4.bp.blogspot.com/f4bLXzNGPMI/TksAexOo43I/AAAAAAAAAFs/fvLzouOAvyI/s1600/disputed+territories> (Erişim Tarihi: 05.08.2012)

¹² Tezcan, Yılmaz, (1996), Kuzey Irak-2010 (Muhtemel Gelişmeler), HAK Basımevi, İstanbul, s.82.

¹³ Irak Ülke Kitabı, (2003), Genelkurmay Basımevi, Ankara, s.6-6.

¹⁴ Meray, Seha, (1972), Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar-Belgeler, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, c.1/3, s.42.

Irak genelinde yapılan nüfus sayımlarından, 1957 yılındaki dışında, hiçbir sayımda, etnik aidiyet sorusu sorulmamıştır. Bu nedenle etnik dağılıma ilişkin yapılan hesaplamalarda, 1957 nüfus sayımındaki oranlar dikkate alınarak, genel nüfus miktarı içinde dağılım yapılmaktadır. Söz konusu nüfus sayımında, Irak nüfusunun %65'inin Arap, %18'inin Kürt, %12'sinin Türkmen, %3'ünün Asuri / Süryani, %2'sinin ise diğer azınlıklara mensup gruplardan oluştuğu tespit edilmiştir.¹⁵

Irak'ta 10 yılda bir nüfus sayımları yapılmaya devam edilmektedir. Buna göre, Irak nüfusunun 1977 yılında 12.000.000, 1987 yılında 16.335.000, 1997 yılında ise 22.046.000 olduğu tespit edilmiştir.¹⁶ Ancak, 2003 yılındaki ABD işgali sonrasında çeşitli güvenlik sorunları nedeniyle 2007 yılında yapılması gereken sayım gerçekleştirilememiştir. Bu nedenle 2007 yılına ilişkin rakamlar, resmi kayıtlar baz alınarak hesaplanmış ve Irak İstatistik Kurumu tarafından, Irak nüfusunun 29.682.000 olduğu açıklanmıştır. (Tablo-1)

1977*	12.000.000	1993	19.478.000
1978	12.405.000	1994	20.007.000
1979	12.821.000	1995	20.536.000
1980	13.238.000	1996	21.124.000
1981	13.669.000	*1997	22.046.000
1982	14.110.000	1998	22.702.000
1983	14.586.000	1999	23.382.000
1984	15.077.000	2000	24.086.000
1985	15.585.000	2001	24.813.000
1986	16.110.000	2002	25.565.000
1987*	16.335.000	2003	26.340.000
1988	16.882.000	2004	27.139.000
1989	17.428.000	2005	27.963.000
1990	17.890.000	2006	28.810.000
1991	18.419.000	2007	29.682.000
1992	18.949.000	2008	31.895.000
* Nüfus sayımı sonuçları		2009	32.105.000

¹⁵ Savaş, Mesut, (2004), ABD'nin Irak Harekatı'nın Türkiye'ye Etkileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul, s.3-4.

¹⁶ Irak İstatistikleri, (2012, Ocak), Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM), Ankara, s.14.

¹⁷ Irak İstatistikleri, 2012, s.14.

2009 yılında ise Irak nüfusunun 32.105.000 olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸ Buna göre, 1957 yılından beri etnik unsurların aynı oranda arttığı ve dağılımın değişmediği (%65 Arap, %18 Kürt, %12 Türkmen, %5 diğer gruplar) dikkate alınırsa, nüfusun; 20.868.250'sinin Arap, 5.778.900'ünün Kürt, 3.852.600'ünün Türkmen olduğu söylenebilecektir.

Irak'ta son yıllarda nüfus sayımı yapılmamakla birlikte, konuyla ilgili istatistikler, nüfus kayıtları üzerinden hesaplanmaktadır. Son yıllarda %2-3 düzeyinde bir hızla artış gösteren Irak nüfusu, 2015 yılında 35.572.261 iken, bu rakamın 2019 yılında 39.309.783'e ulaştığı tahmin edilmektedir. (Bkz. Tablo-2) Irak'taki siyasi sorunların çözümü için en önemli adımın, kesin, gerçek ve güvenilir rakamlara dayanan bir nüfus sayımının gerçekleştirilmesi beklenmektedir. Bu maksatla, Irak Hükümeti, 2020 yılının Ekim ayında, IKYY bölgesini de içine alacak şekilde, ülke genelinde bir nüfus sayımının gerçekleştirileceğini açıklamıştır.¹⁹

Yıl	Nüfus
2015	35.572.261
2016	36.610.632
2017	37.552.781
2018	38.433.600
2019	39.309.783

2009 yılı tahminlerine göre, IKYY nüfusunun 3.991.928 olduğu (Erbil: 1.471.053, Dohuk: 968.901, Süleymaniye: 1.551.974) değerlendirilmektedir. (Tablo-3) Söz konusu nüfusun %80'ini Kürtler, %15'ini Türkmenler, %5'ini ise Hıristiyanlar, Araplar ve Yezidiler teşkil etmektedir.²² Bu oranlar dikkate alındığında, IKYY nüfusunun; 3.200.000'inin Kürt, 600.000'inin Türkmen olduğu değerlendirilmektedir.

VİLAYETLER		1997	2007	2008	2009
İHTİLAFLI ALANLAR	DİYALA	1.135.223	1.560.621	1.318.351	1.370.537
	MUSUL	2.042.852	2.811.091	3.026.121	3.237.918
	KERKÜK	753.171	902.019	1.195.925	1.290.072
IKYY	DOHUK	402.970	505.491	984.719	968.901
	ERBİL	1.095.992	1.542.421	1.527.090	1.471.053
	SÜLEYMANİYE	1.362.739	1.893.617	1.687.222	1.551.974
TOPLAM		3.614.872	7.654.639	8.421.077	8.519.918

¹⁸ Irak İstatistikleri, 2012, s.14.

¹⁹ https://www.ntv.com.tr/dunya/irak-22-yil-aradan-sonra-genel-nufus-sayimi-icin-hazirlaniyor,rGqx4FW epUG0yGr-w_4jnA (Erişim Tarihi: 29.11.2019)

²⁰ Öztekin, Kemal, (2006, Aralık), Kuzey Irak'ta Ekonomik Durum, Karanet, s.1.

²⁰ Irak İstatistikleri, 2012, s.17, 24, 26, 27.

²¹ <https://www.worldometers.info/world-population/iraq-population/> (Erişim Tarihi: 29.11.2019)

²² Öztekin, 2006, s.1.

²³ Irak İstatistikleri, 2012, s.17, 24, 26, 27.

3. Kürt Dili

Türkiye, İran, Irak ve Suriye’de geniş kullanım alanı olan Kürtçe, çok sayıda alt lehçeye sahiptir. Söz konusu lehçelerden²⁴; Kurmanci (Türkiye, Suriye, İran’ın kuzey bölgeleri ve Irak’ta Zap suyuna kadar olan bölümde), Sorani (Irak’ta Zap suyunun güneyinde ve İran’ın Kürdistan eyaletinde), Gorani (Suriye), Zazaki (Bingöl, Tunceli, Diyarbakır, Elazığ, Şanlıurfa civarı), Kirmanşahi, Leki başlıca Kürt lehçeleri arasında sayılır. Ancak Zazaki lehçesini Kürtçe’ye dahil etmeyen çok sayıda dilbilimci bulunmaktadır.

Yazılı bir edebiyatı olmayan Kürtçe’nin, aynı lehçeleri arasında bile önemli farklılıklar görülebilmekte ve başta Türkçe ile Farsça olmak üzere diğer bölge dillerinin etkisi altında kaldığı söylenmektedir. Petersburg Bilimler Akademisi tarafından yayımlanan Kürtçe-Rusça-Almanca Lügat’ta²⁵ bulunan 8378 kelimenin; 2230’ü Farsça, 3080’i Türkçe, 2000’i Arapça, 370’i Pehlevi Dialektiği, 220’si Ermenice, 108’i Keldanice, 60’ı Çerkezce, 20’si Gürcüce kökenli olup, 300’ünün menşei bilinmemektedir.²⁶

4. Dini Durum

Irak nüfusunun % 55’i Şii, % 42’si Sünni olmak üzere % 97’si Müslüman’dır. Nüfusun geri kalan %3’lük kısmını ise Süryani, Asuri, Keldani ve Nasturi gibi topluluklar oluşturmaktadırlar.²⁷

Irak’taki; Arapların %60’ının Şii, %40’ının Sünni, Türkmenlerin %75’inin Sünni, %25’inin Şii, Kürtlerin ise %80’inin Sünni, %15’inin Şii, %5’e yakın bir kesiminin ise Yezidi oldukları değerlendirilmektedir.²⁸ Ayrıca Sünni Kürtler tamamen Şafi mezhebine mensup olmakla birlikte, Behdinan bölgesinde Nakşibendi, Soran bölgesinde ise Kadiri tarikatları yaygındır.

Irak’ta 1947 sayımına göre, Yahudilerin nüfusunun 118.000 olduğu ve Bağdat, Musul, Basra’da yaşadıkları tespit edilmiştir.²⁹ Ancak Yahudilerin büyük kısmı, İsrail Devleti’nin 1947’de kurulmasından 1960 yılına kadar geçen süreçte, İsrail’e göç etmiştir. Irak’ta halen 5.000 civarında Yahudi’nin yaşadığı tahmin edilmektedir.³⁰

5. Kürtlerin Tarihi Kökeni

Kürtlerin kökenine ilişkin tartışmalarda, siyasal Kürtçüler, Kürtlerin kökenini çok eski çağlara dayandırma arayışı içerisinde. Ancak elde yeterince veri olmadığından dolayı, iddialarını efsaneler ve sembollerle destekleme arayışı içerisine girmişlerdir.³¹ Ancak, Kürt tarihinin en ayrıntılı ve değerli kaynağı olarak kabul edilen Şeref Han’ın yazdığı Şerefname’de bile, Kürt boylarının kökeni hakkında bir görüş olmadığı, daha ziyade birbirine zıt rivayetlerin bir araya getirildiği dikkat çekmektedir.³² Bu hususlar göz önünde tutulduğunda, Kürtlerin kökeni konusunda ciddi görüş ayrılıklarının var olduğu sonucuna varabiliriz.

²⁴ Yıldız, Kerim, (2005), Irak Kürtleri, 1.Basım, Belge Yayınları, İstanbul, s.23.

²⁵ Jaba, Auguste; Justi, Ferdinand, (1860), Dictionnaire Kurde-Français, Saint Petersburg.

²⁶ Erer, Tekin, (1994), Kürtçülük Meselesi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, s.17.

²⁷ Irak Ülke Kitabı, 2003, s.4-30.

²⁸ Irak Ülke Kitabı, 2003, s.4-18.

²⁹ Günaydın, Eşref, (2003), Yahudi Kürtler, Babil’in Kayıp Çocukları, Karakutu Yayınları, İstanbul, s.17.

³⁰ İzzeti, İzzetullah, (2005), İran ve Bölge Jeopolitiği, Küre Yayınları, İstanbul, s.15.

³¹ Mc Dowall, David, (2004), Modern Kürt Tarihi (Çev. Neşenur Domaniç), Doruk Yayınları, İstanbul, s.25.

³² Taneri, Aydın, (1983), Türkistanlı Bir Türk Boyu Kürtler, TKAE Yayınları, Ankara, s.5.

Kürtlerin kökeni meselesiyle ilgili bilinen üç önemli efsane vardır. Bunlardan ilki, Kürtlerin kökenini İranlılara dayandıran Demirci Kava / Zalim Dahhak efsanesidir.³³ İkinci efsane, Kürtlerin kökenini Türklere dayandıran Oğuz Han'ın, Hz.Peygamber'e gönderdiği Buğduz adlı elçi ile ilgilidir.³⁴ Bilinen üçüncü efsane ise Kürtlerin kökenini Araplara dayandıran ve Kürtlerin Hz.Davut'un oğlu Hz.Süleyman'ın köle kızlarından türediklerine ilişkin efsanedir.³⁵

Kürtlerin kökenine ilişkin yapılan bilimsel araştırmalarda ise, Kürtlerin kökeninin Mezopotamya'da var olan eski kavimlere, Medlere, Ermenilere ve hatta Araplara dayandıran farklı görüşler öne sürülmektedir.

Kürtlerin kökeninin Mezopotamya'daki eski kavimlere dayandıran görüşe göre, Kürtlerin atası Karduk yada Kardü olarak zikredilen, Dicle Nehri ile Cudi Dağı arasında yerleşik olan topluluktur.³⁶

Rus Kürdolog Minorsky ise; Kardukların doğusunda bulunan Kürtie'lerin şimdiki Kürtlerin atası olduğunu ve Kürtie'lerin köken itibariyle Medler olduğunu ileri sürmüştür.³⁷

Araplar Kürt kelimesi yerine, Kürtler anlamına gelen Ekrad kelimesini kullanmışlardır. Kürt kelimesini İslam tarihinde ilk defa kullanan İslam coğrafyacısı olan Mesudî, Kürtlerin kökeni hakkında Hz.Süleyman'la ilgili efsaneyi anlatarak Kürtlerin kökeninin Araplar olduğunu ileri sürmüştür.³⁸

Rusya ile İngiltere ve Fransa gibi batılı devletlerin başkentlerinde kurulan Kürt enstitülerinde faaliyet gösteren bazı araştırmacılar, Kürtlerin kökeninin Ermenilere dayandığı şeklinde bazı iddialar ileri sürmektedirler. Bu iddialar, bölgeyi sömürgeleştirmek isteyen batılı devletler ile sıcak denizlere inme siyaseti izleyen Rusya tarafından doğal bir müttefik olarak görülen Ermenilerin karşısında en etkin bölgesel güç olarak görülen Kürtleri, kendi taraflarına çekmek veya en azından tarafsız hale getirmek arayışından başka bir şey değildir. Nitekim Kürtler ile Ermenilerin aynı kökten geldiğine ilişkin, referans kabul edilebilecek hiçbir tarihi kaynak bulunmamaktadır.

Kürtlerin kökenine ilişkin, hangi rivayet ortaya atılırsa atılsın, sadece son bin yıllık bilinen tarihte bile, Kürtlerle Türklerin kader ortaklığı içerisinde olduğu, birçok acıyı ve mutluluğu birlikte yaşadıkları bilinmektedir. Kürtlerin tarihi derinliklerine ilişkin net bilgiler bulunmamasıyla birlikte, Türkler gibi Orta Asya kökenli oldukları ve Türklerle birlikte İran üzerinden batıya doğru göç ettikleri yönünde güçlü emareler mevcuttur.

Abbasiler döneminde, Orta Asya'dan gelen Türk toplulukları, verimli tarım alanlarında iskân edilip, askeri birliklerde istihdam edilirken, Kürtler Bizans sınırındaki dağlık arazilere yerleştirilerek devletin kuzey sınırları güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Bu bölgeye yerleştirilen Kürtlerin karşısında ise, Bizans Devleti sınırlarını korumaları amacıyla sınır bölgelerine yerleştirilen Ermeniler yer almaktadır. Abbasilerin Türkler ve Kürtlere yönelik izlediği iskân ve istihdam politikası sonucu, Araplar Türkleri "Etrak", Kürtleri ise "Ektrat" kelimeleri ile adlandırmışlardır.

³³ Çay, Abdulhaluk M., (1993), Her Yönüyle Kürt Dosyası, İlgı Yayınları, Ankara, s.39-41.

³⁴ Çay, 1993, s.41-42.

³⁵ Süslü, Azmi, (1993), Kürtler ve Sosyal Gelişmeleri, Tanmak Yayınları, Ankara, s.32.

³⁶ Çay, 1993, s.34.

³⁷ Minorsky, Viladimir, (1997), Kürtler, Doz Yayınevi, İstanbul, s.24.

³⁸ Çay, 1993, s.58.

Moğolların Ortadoğu'ya yönelik istilaları sonucunda zayıflayan Abbasi Devleti'nin boşluğunu, Selçuklu Devleti doldürmüştür. Anadolu'yu Türkleştirme ve İslamlaştırma politikası izleyen Selçuklular, Tuğrul Bey'in hükümdarlığı döneminde, Türkmen boylarını Azerbaycan'a yerleştirip Bizans Devleti ile Ermeni bölgelerine akınlar yapılmasını sağlamışlardır. Ayrıca Tuğrul Bey, Anadolu'ya yönelik Türk göçlerinin yönlendirilmesi amacıyla, Diyarbakır bölgeindeki Kürt Mervan Beyliği'nden almıştır.³⁹

Selçukluların Bağdat'taki İslam halifesini Moğolların esaretinden kurtarmaları, Kürt bölgelerinde daha kolay ilerlenmesine yardımcı olmuştur.⁴⁰ Mervan Beyi Ahmet İbn Mervan'ın Tuğrul Bey'e bağlılığını sunmasının ardından da Kürtler ve Türkmenler arasındaki stratejik işbirliği gelişmiştir. Malazgirt Savaşı bu işbirliğinde bir dönüm noktası olmuştur. Toplam 50.000 kişiyi bulan Büyük Selçuklu Ordusu'nda Kürt Mervan Emirliği'ne mensup 10.000 Müslüman Kürt süvarisi yer almıştır.⁴¹

Selçuklu Devleti, Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Sultan Sencer döneminde, başkenti bugünkü İran'ın Hamedan şehri olan "Kürdistan" isimli bir vilayet kurmuş ve başına da bir Oğuz beyini tayin etmiştir.⁴² 12. Yüzyıl'ın ikinci yarısında, Türkmen boylarıyla Kürt toplulukları arasında, ekonomik sebeplerle çok ciddi çatışmalar meydana gelmiştir. Bu çatışmaların en şiddetlisi 1185 yılında başlamış ve 8-10 yıl sürmüştür. Türklerle Kürtlerin kendi aralarında savaşımaya başlamasından faydalanan Ermeni ve Gürcü krallıkları ise, bölgeyi baskı altına alarak çok büyük ekonomik ve sosyal buhrana sebep olmuşlardır.⁴³

13. yüzyılın ilk yarısında Moğollar Anadolu'ya girmiş ve 1242'de Moğollar ile Erzincan-Erzurum hattında ilk çatışmalar başlamıştır. Söz konusu çatışmalar sonucunda, Sivas, Kayseri, Malatya, Urfa şehirleri, Moğollar tarafından istila edilmiş ve 10 binlerce Türkmen ve Kürt öldürülmüştür.⁴⁴ Moğollar bölgede merkezi Musul olan Diyarbakır ve merkezi Ahlat olan Van vilayetlerini kurmuştur.⁴⁵ 1258'de Moğol Hanı Hülagü, Bağdat seferi dönüşünde Musul bölgesi, Diyarbakır, Cizre, Mardin ve Hakkâri üzerinde kanlı harekâtlar düzenlemiştir.

Bölgedeki Moğol etkinliğinin zayıflamasından sonra, Kürtlerin yaşadığı alanlarda Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin nüfuzu artmıştır. Kürt beyleri, 15. yüzyılın başlarında, Van merkezli Karakoyunlularla ittifak yapmış ve Moğol istilalarında tahrip edilen aşiret yapılarını ve otoritelerini onarmaya çalışmıştır. Özellikle Alevi/Şii Kürtler tarafından desteklenen Karakoyunlular⁴⁶ Timur'la yaptıkları savaşlarda kendilerinden faydalanmıştır.

15. yüzyıl ortalarında Mardin, Diyarbakır, Harput (Elazığ) ve Erzincan civarındaki Kürtlere hâkim olan Akkoyunlular, 1460'tan sonra Uzun Hasan'la birlikte doğuya doğru genişlemeye başlamıştır. Fatih Sultan Mehmet döneminde, Osmanlıların Akkoyunlulara büyük bir darbe vurarak zayıflatmasıyla, Safeviler Anadolu'ya doğru genişleme imkanı bulmuş ve Akkoyunlu Devleti'nin varlığına son vermişlerdir.

³⁹ Sevim, Ali, (1971), Malazgirt Meydan Savaşı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.1-5.

⁴⁰ Şeref Han, (2006), Şerefname Kürt Tarihi, 3.Basım, çev. M. Emin Bozarlan, Deng Yayınları, İstanbul, s.25.

⁴¹ Turan, Osman, (1971), Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, s.25. Sevim, 1971, s.66.

⁴² Bois, Thomas; Minorsky, Vladimir; Kenzie, D. N. Mac, (1996), Kürtler ve Kürdistan, (Çev. Kamuran Fıratlı), Doz Yayınları, İstanbul, s.73.

⁴³ Turan, Osman, (1973), Doğu Anadolu Türk Beylikleri Tarihi, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, s.173-177.

⁴⁴ Turan, 1971, s.427-443.

⁴⁵ Sümer, Faruk, (1992), Kara Koyunlular, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara, s.33.

⁴⁶ Sasuni, Garo, (1992), Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri, (Çev. Bedros Zartaryan ve Memo Yetkin), Med Yayınevi, İstanbul, s.27.

Akkoyunlu Devleti'nin ortadan kaldırılmasıyla, Kürt bölgeleri Safevilerin kontrolü altına girmiştir. Ancak Safevi Hükümdarı Şah İsmail, Kürtlere yönelik sert bir politika izlemiş ve kendisine bağlılığını bildiren Kürt beylerini bile yerinden etmiştir.⁴⁷ Osmanlı sınırlarına dayanan Safevi Devleti, bu dönemde Doğu Anadolu'da Şiilik propagandası yaparak, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini zayıflatma arayışı içerisine girmiştir.

Trabzon Valiliği döneminde Şah İsmail'in Doğu Anadolu'daki faaliyetlerinden rahatsız olan Yavuz Sultan Selim, 1512'de tahta geçmesiyle Safevilerin egemenliği altındaki Kürtlerle işbirliği arayışlarına girmiştir. Bu maksatla, 20 yıl kadar Akkoyunlu Devleti'nde önemli görevlerde bulunan ve bu devletin yıkılmasından sonra Osmanlı hizmetine giren Mevlana İdris Bitlisi görevlendirilmiştir. Kürt beylerinin ve aşiretlerinin, Safevilere karşı Osmanlı Devleti'ne destek vermelerini sağlayan Bitlisi'nin aracılığıyla, 1514 yılında imzalanan Amasya Anlaşması'yla, 20 civarındaki Kürt beyi Yavuz Sultan Selim'e bağlılıklarını bildirmiştir.⁴⁸

Kürtlerin desteğini alan Osmanlı Devleti, 1514'te yapılan Çaldıran Savaşı'nda Safevilere karşı büyük bir zafer kazanmış ve savaştan hemen sonra Tebriz ele geçirmiştir.

Kürt aşiretlerinin Safevi tehdidine karşı koymalarından memnun kalan Osmanlı Devleti, merkezi Diyarbakır olan Musul, Bitlis, Mardin, Harput, Dersim ve Çapakçur'u kapsayan bir vilayet oluşturmuş⁴⁹ ve bu vilayetin yönetimini İdris-i Bitlisi'ye vermiştir.⁵⁰ Kanuni Sultan Süleyman devrinde ise yapılan yeni bir düzenleme ile Van vilayeti oluşturulmuştur.

İran'a komşu olan bu vilayetler, doğu seferlerinde ordunun hareket noktasını teşkil etmekle birlikte, Safevi Devleti'nin ileriki yıllarda yapacağı tacizlere karşı tampon bölge vazifesi görmüşlerdir.⁵¹

İran ile Osmanlı Devleti arasında, 1639 yılında Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın imzalanmasıyla, İran sınırı tehdit olma özelliğini kaybetmiştir. İran sınırının güvence altına alınmasıyla, yerel Kürt yönetimlerinin, Osmanlı idari sistemine entegre edilmesine çalışılmıştır. Söz konusu reformlarla ıslah edilmeye çalışılan yönetimler arasında; Soran⁵² (Erbil ve çevresi), Baban (Süleymaniye ve Kerkük'ün bir bölümü), Behdınan⁵³ (Zaho, Dohuk, Akra, Amediye ve Zeban bölgeleri) ve Cizre merkezli Botan (Mardin, Şırnak, Hakkâri) beylikleri yer almaktaydı.

Özellikle 1800'lü yılların başlarında, 2. Mahmut tarafından başlatılan idari reformlardan olumsuz etkilenen bu Kürt yönetimleri, özerk yapılarını korumak amacıyla, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmışlardır. Söz konusu ayaklanmaların Osmanlı-Rus Savaşlarının yaşandığı dönemlerde gerçekleşmesi ve beyliklerin İran ile istikrar bozucu yaklaşma göstermeleri, Osmanlı Devleti'ni kökten çözüm bulma arayışlarına yöneltmiştir. Bu kapsamda; Soran Beyliği'ne 1837'de, Behdınan Beyliği'ne 1841'de, Baban Beyliği'ne 1847'de, Botan Beyliği'ne ise 1848'de son verilmiştir. Botan'daki beyliğin ortadan kaldırılmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki idari özerkliğe sahip Kürt beyliklerinin tasfiye süreci tamamlanmıştır.

⁴⁷ Sasuni, 1992, s.36.

⁴⁸ Zeki, M. Emin, (1992), Kürdistan Tarihi, (2. Basım), Beybun Yayınları, Ankara, s.83.

⁴⁹ Kodaman, Bayram, (1987), Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s.12.

⁵⁰ Bayraktar, Mehmet, (1991), Bitlisli İdris, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.10.

⁵¹ Kodaman, 1987, s.12.

⁵² Edmonds, Cecil John, (2003), Kürtler, Türkler ve Araplar, Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925) (Çeviren: Serdar Şengül, Serap Şengül), Avesta Yayınları, İstanbul, s.28.

⁵³ Edmonds, 2003, s.27.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sonrasında varlığını kaybetmiş ve Anadolu'da yürütülen Kurtuluş Savaşı neticesinde, Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Türkiye'nin güney sınırında ise Suriye ve Irak devletleri kurulmuştur. Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Kürtler ise yaşadıkları bölgeler itibariyle, yeni kurulan bu üç devletin vatandaşı haline gelmişlerdir. Irak Kürtleri çeşitli dönemlerde, dış destek alarak ayaklanmış olsalar da, bağımsızlık yönünde bir netice alamamışlardır.

Irak'ın, 1990 yılında Kuveyt'i işgal etmesi sonrasında, yaşanan gelişmeler neticesinde, Kürtler, Irak kuzeyinde özerk bir yapı oluşturulması yönünde önemli bir fırsat yakalamıştır. Bu dönemde devletleşme yönünde önemli kazanımlar sağlayan Irak Kürtleri, ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgal etmesiyle birlikte özerk bir yapıya kavuşmuştur. Oluşturdukları bu yapının devletleşme sürecini tamamladığına inanan Irak Kürtleri, 25 Eylül 2017 tarihinde bağımsızlık referandumu düzenlemiş ve bu referandumda %90 civarında "Evet" oyu çıkmıştır. Ancak uluslararası konjonktürün uygun olmaması nedeniyle, gerekli dış desteği bulamayan Kürtler, bağımsız bir devlet kurmak bir tarafa, Irak Ordusu'nun başlattığı hareket neticesinde elinde bulundurduğu başta Kerkük olmak üzere, birçok yerleşim yerini kaybetmiştir.

Sonuç

Kürtler, tarihin eski dönemlerine kadar varlığı bilinmekle birlikte, birkaç bölgesel beyliğin haricinde bir siyasi varlık gösterememişler ve devlet kuramamışlardır. Devlet geleneği bulunmayan Kürtler, Orta Doğu'nun siyasi birliğinin parçalandığı ve küçük devletlerin ortaya çıktığı Birinci Dünya Savaşı sonrasında bile devlet kuramamışlardır. Bazı siyaset bilimciler Kürtler için "devleti olmayan en büyük halk" ifadesini kullanmaktadırlar. Bu durumun en önemli sebebinin Kürtlerin milletleşmemiş bir halk olduğu şeklinde açıklayabiliriz. Kürtlerin ayrı bir millet olarak tanımlanmasını zorlaştıran hususları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Ortak bir yazı dilinin olmayışı, Kürt grupların lehçe olarak ifade ettiği konuşma dilinde, benzerliklerden çok farklılaşmaların yer alması,

- Etnik birliktelik kurmayı zorlaştıran inanç farklılıkları (Sünni-Şii, Nakşibendi-Kadiri),
- Kürt kimliğinin çok daha fazla önüne geçen aşiret yapılanması.

Irak Kürtleri, bünyesinde çok sayıda aşireti barındırmakla birlikte, genel olarak Barzani aşireti öncülüğünde bir teşkilatlanmaya gitmişlerdir. Irak Kürtleri, Osmanlı'nın son yıllarında ve Irak'a bağlandıktan sonra çok sayıda ayaklanma çıkarmış olsalar da, başta aşiretler arası rekabet ve çatışmalar olmak üzere, çeşitli sebeplerden dolayı bekledikleri sonuca ulaşamamışlardır. Irak Kürtleri arasında yaşanan çatışmaların nedenleri arasında;

- Sorani ve Kurmançi ana ayrışmasının neticesinde oluşan, Kurmançi lehçesini konuşan Kürdistan Demokratik Partisi (KDP) denetimindeki Behdinan (Erbil, Dohuk) ile Sorani lehçesini konuşan Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) denetimindeki Soran (Süleymaniye) bölgesel ayrışması,

- İnanç sistemindeki tarikat farklılaşmaları (Nakşibendi-Kadiri),

- Daha muhafazakâr bir çizgi izleyen KDP ile sosyal demokrat bir kimliğe sahip olan KYB arasındaki ideolojik farklılaşmalar⁵⁴ gibi hususlar ön plana çıkmaktadır.

Irak kuzeyinde, özerk bir Kürt yönetimi kurulmuş olsa da, bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasının önünde, siyasi, ekonomik ve sosyolojik birçok engel bulunmaktadır. Söz konusu engeller arasında;

- Bölgedeki aşiret yapısının milli birlik kurulmasının önünde en büyük engeli teşkil etmesi,

- Kürt nüfusu barındıran diğer bölge ülkelerinin, bu devletin yaşamasına izin vermeyecek olması,

- Coğrafi olarak, denize çıkışı olmayan muhtemel bir Kürt devletinin, çevresindeki ülkelerin, hava ve kara sahasını kullanma zorunluluğu bulunması,

- Vatandaşlarının temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek ekonomik kaynakların bulunmaması,

- Başat güç ABD'nin, günümüzün konjonktürel şartlarında, Türkiye ve Arap dünyasını karşısına alarak, böyle bir devlete destek vermeyecek olması,

- Ortaya çıkacak kaos sonucu, dünya piyasalarına enerji arzının sekteye uğramasından çekinen batılı devletlerin, böyle bir devlete karşı çıkacak olması,

- Dünya genelinde ayrılıkçı hareketlerin hız kazandığı bir dönemde özellikle Avrupa ülkelerinin, kendi toprak bütünlüğünün tehlikeye girebileceği kaygısıyla bu devletin kurulmasına sıcak bakmayacakları gibi hususlar sayılabilecektir.

KAYNAKLAR

Balbay, Mustafa, (2004), Irak Bataklığında Türkmen-Amerikan İlişkileri, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, İstanbul.

Bayraktar, Mehmet, (1991), Bitlisli İdris, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Bois, Thomas; Minorsky, Vladimir; Kenzie, D. N. Mac, (1996), Kürtler ve Kürdistan, (Çev. Kamuran Fıratlı), Doz Yayınları, İstanbul.

Çay, Abdulhaluk M., (1993), Her Yönüyle Kürt Dosyası, İlgi Yayınları, Ankara.

Edmonds, Cecil John, (2003), Kürtler, Türkler ve Araplar, Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925) (Çeviren: Serdar Şengül, Serap Şengül), Avesta Yayınları, İstanbul.

Erer, Tekin, (1994), Kürtçülük Meselesi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Erol Kurubaş, Irak Kürt Hareketi, İç Çekişme, Dış Destek, Ayaklanma, Irak Krizi (2002-2003); Derleyenler: Ümit Özdağ, Sedat Laçiner, Serhat Erkmen; ASAM Yayınları; Ankara; 2003.

Günaydın, Eşref, (2003), Yahudi Kürtler, Babil'in Kayıp Çocukları, Karakutu Yayınları, İstanbul.

⁵⁴ Erol Kurubaş, Irak Kürt Hareketi, İç Çekişme, Dış Destek, Ayaklanma, Irak Krizi (2002-2003); Derleyenler: Ümit Özdağ, Sedat Laçiner, Serhat Erkmen; ASAM Yayınları; Ankara; 2003; s.21.

- <http://3.bp.blogspot.com/X5qUjG3B9mU/TfU6GpOX8PI/AAAAAAAAAYc/YCNKygDaAQM/s1600/Iraq-Kurdistan-map.jpg> (Erişim Tarihi: 05.08.2012)
- http://4.bp.blogspot.com/_yCnIK3xg848/TU9vC_J47_I/AAAAAAAAALA/hV2gGN_LV14/s1600/1914-Iraq.gif (Erişim Tarihi: 05.08.2012)
- <http://4.bp.blogspot.com/f4bLXzNGPMI/TksAexOo43I/AAAAAAAAAfs/fvLzouOAvyI/s1600/disputed+territories> (Erişim Tarihi: 05.08.2012)
- https://www.ntv.com.tr/dunya/irak-22-yil-aradan-sonra-genel-nufus-sayimi-icin-hazirlaniyor,rGqx4FW epUG0yGr-w_4jnA (Erişim Tarihi: 29.11.2019)
- <https://www.worldometers.info/world-population/iraq-population/> (Erişim Tarihi: 29.11.2019)
- Irak İstatistikleri, (2012, Ocak), Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM), Ankara.
- Irak Ülke Kitabı, (2003), Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- İzzeti, İzzetullah, (2005), İran ve Bölge Jeopolitiği, Küre Yayınları, İstanbul.
- Jaba, Auguste; Justi, Ferdinand, (1860), Dictionnaire Kurde-Français, Saint Petersburg.
- Kodaman, Bayram, (1987), Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Marufoğlu, Sinan, (1998), Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, (1.Basım), Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Mc Dowall, David, (2004), Modern Kürt Tarihi (Çev. Neşenur Domaniç), Doruk Yayınları, İstanbul.
- Meray, Seha, (1972), Lozan Barış Konferansı / Tutanaklar-Belgeler, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, c.1/3.
- Minorsky, Viladimir, (1997), Kürtler, Doz Yayınevi, İstanbul.
- Nikitin, Bazin, (1976), Kürtler (1. Cilt), (1.Basım), Özgürlük Yolu Yayınları, İstanbul.
- Özcan, Mesut, (2003), Sorunlu Miras Irak, Küre Yayınları, İstanbul.
- Özdağ, Ümit, (1999), Türkiye, Kuzey Irak ve PKK (Bir Gayri Nizami Savaşın Anatomisi), ASAM Yayınları, Ankara.
- Öztekin, Kemal, (2006, Aralık), Kuzey Irak'ta Ekonomik Durum, Karanet.
- Saatçi, Suphi, (1996), Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Sasuni, Garo, (1992), Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri, (Çev. Bedros Zartaryan ve Memo Yetkin), Med Yayınevi, İstanbul.
- Savaş, Mesut, (2004), ABD'nin Irak Harekatı'nın Türkiye'ye Etkileri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul.
- Sevim, Ali, (1971), Malazgirt Meydan Savaşı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, Faruk, (1992), Kara Koyunlular, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara.
- Süslü, Azmi, (1993), Kürtler ve Sosyal Gelişmeleri, Tanmak Yayınları, Ankara.

Şeref Han, (2006), Şerefname Kürt Tarihi, 3.Basım, çev. M. Emin Bozarslan, Deng Yayınları, İstanbul.

Taneri, Aydın, (1983), Türkistanlı Bir Türk Boyu Kürtler, TKAE Yayınları, Ankara.

Tezcan, Yılmaz, (1996), Kuzey Irak-2010 (Muhtemel Gelişmeler), HAK Basımevi, İstanbul.

Turan, Osman, (1971), Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul.

Turan, Osman, (1973), Doğu Anadolu Türk Beylikleri Tarihi, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul.

Yıldız, Kerim, (2005), Irak Kürtleri, 1.Basım, Belge Yayınları, İstanbul.

Zeki, M. Emin, (1992), Kürdistan Tarihi, (2. Basım), Beybun Yayınları, Ankara.